

Nygårdsdammen

**Fornlämningarna L1982:8552 & L1982:8296, fastigheterna Fagerhult 2:10 & 6:1,
Trosa-Vagnhärad socken, Trosa kommun, Södermanlands län.
Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning.**

Nyare tid

Patrik Gustafsson Gillbrand

Sammanfattning

Mellan hösten 2021 och hösten 2022 utförde Sörmlands Arkeologi AB en arkeologisk undersökning i form av en schaktningsövervakning av fornlämningarna Nygårds såg (L1982:8296) och Nedre Mölna kvarn (L1982:8552). Fornlämningsmiljön ligger i den del av Trosaån som rinner genom sydvästra utkanten av Vagnhärad. På platsen har det funnits kvarnverksamhet från 1600-talet fram till slutet av 1800-talet. Delar av kvarnlämningen hindrar fisk och andra vattenlevande organismer att vandra i ån, något som Trosa kommun vill ändra på genom att riva delar av lämningen samt fylla ut ån med sten och grus. Vid insatsen visade det sig bland annat att fornlämningarna har en något större utbredning än vad som tidigare var känt.

Rapporten laddas ned via
www.sormlandsarkeologi.se

eller beställs från

Sörmlands Arkeologi AB
Tideliussgatan 37
118 69 Stockholm

mail@sormlandsarkeologi.se

Grafisk form och layout: Lars Norberg
Kart- och ritmaterial: Patrik Gustafsson Gillbrand
Upphovsrätt, om inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

© Sörmlands Arkeologi AB
Nyköping 2022

Innehåll

Sammanfattning 2

Inledning 4

Syfte 4

Genomförande 5

Resultat 5

Referenser 6

Administrativa uppgifter 7

Bilagor 8

Bilaga 1. Utdrag ur Sverigekartan med undersökningens belägenhet markerad.
Skala 1:1 000 000

Bilaga 2. Utdrag ur Terrängkartan med undersökningens belägenhet markerad
Skala 1:50 000

Bilaga 3. Utdrag ur Fastighetskartan med undersökningens belägenhet och fornlämningar
utmarkerade. Skala 1:10 000

Bilaga 4. Utdrag ur Fastighetskartan med undersökningsområde, fornlämningar,
dokumenterade element och nya geometrier utmarkerade. Skala 1:600

Bilaga 5. Utdrag ur karta över ägomätning från år 1689 med Nygårds såg och Paskemölna
kvarn (dvs Nedre Mölna kvarn) utmarkerade. Skala 1:2000

Bilaga 6. Fotodokumentation

Inledning

I enlighet med länsstyrelsens beslut (1st dnr 431-8414-2020) har Sörmlands Arkeologi AB utfört en arkeologisk undersökning i form av en schaktningsövervakning inom del av fornlämningarna L1982:8552 och L1982:8296 samt deras fornlämningsområden, fastigheterna Fagerhult 2:10 och 6:1, Trosa-Vagnhärad socken, Trosa kommun, Södermanlands län (bilaga 1-3).

Den arkeologiska insatsen genomfördes med anledning av att Trosa kommun genomfört åtgärder i Trosaån för att vattenlevande organismer ska kunna röra sig fritt i åns nedre del (för mer information se Lorentzon & Nilsson 2019). Inom undersökningsområdet vid åns norra strand finns enligt Kulturmiljöregistret resterna efter Nygårds såg (L1982:8296) och vid åns södra sida ska Nedre Mölnas kvarn ha legat (L1982:8552). Till fornlämningsmiljön hör även ett dämme som håller vattnet uppströms (Nygårdsdammen). De industriella lämningarna har belägg från åtminstone slutet av 1600-talet.

Länsstyrelsen i Södermanlands län fattade därför, med stöd av 2 kap, 12-14 § i Kulturmiljölagen (1988:950), beslut om att en arkeologisk undersökning i form av en schaktningsövervakning skulle utföras. Ansvarig för kostnaden var Trosa kommun. Undersökningsområdet var knappt 2000 m² stort och återfanns på nivåer runt 10 meter över havet (bilaga 4).

Undersökningen genomfördes under perioden 2021-09-27 – 2022-11-17. Projektledare samt fält- och rapportansvarig var Patrik Gustafsson Gillbrand. Vid delar av fältarbetet deltog även Lars Norberg. Båda är verksamma som arkeologer vid Sörmlands Arkeologi AB.

Nygårdsdammen

Undersökningsområdet var beläget i den sydvästra utkanten av Vagnhärad och återfinns inom den riksintressanta kulturmiljön D46, *Trosaåns dalgång*, som påvisar en lång och diversifierad historia som sträcker sig från bronsålder fram till idag. Nyligen har en utförlig redogörelse angående Trosaån och dess vattenanknutna kulturmiljöer utförts, som ytterligare belyser områdets komplexitet (Ulfhielm & Lundgren 2018).

Vid åns nordvästra sida finns resterna efter en såg (L1982:8296) som tillhört den numera försvunna gården *Nygård* (L1982:8590). Bebyggelseenheten omnämns i skrift för första gången år 1450 som *laurens i nyagardhe* (Ortnamnsregistret id 2251406). Enligt samma källa finns även en uppgift om en *Olof Pålsson i Nygård* från år 1580 (Ortnamnsregistret id 2251405). Det är dock först från och med 1600-talet som kvarnar omnämns i det historiska källmaterialet. På den äldsta kartan, en ägomätning från år 1689, är Nygårds såg utritad (LMM akt 04-TRJ-11, bilaga 5). På Häradskartan från sekelskiftet 1900 finns en symbol utmarkerad som anger att det fanns en vattensåg på platsen (RAK id J112-67-17). Enligt en karta över en avsöndring från år 1918 fanns sågen fortfarande kvar samt ytterligare en närbelägen byggnad med oklar funktion (LMM akt 04-TVA-1299). Senare, på en karta från år 1924, framgår det att en kraftverksbyggnad hade anlagts i anslutning till dämmets södra del (LMM akt 04-TRJ-374).

På den sydöstra stranden har Nedre Mölnas kvarn legat (L1982:8552) och strax söder därom låg gården *Neder Mölna* (L1982:8588). Som namnet antyder fanns även ett *Övre Mölna* med tillhörande kvarn belägna cirka 200 meter uppströms ån (L1982:8589 & L1982:8546). Gårdens äldsta omnämnande är *in Mølno* från år 1363. Det året testamenterar Bengt Filipsson (Ulv) sina kvarnar i Mölna till svartbrödraklostret i Strängnäs. År 1558 upptas Mölna kvarn i ett länsregister över kronans tillgångar. Vid det århundradet bestod byn av ett kyrkohemman och ett frälsehemman. Till det förra hemmanet ska det enligt uppgift även ha ingått en kvarn (Janzon 2006, s. 81). År 1689 gjordes en ägomätning över Mölna och Väsby ägor, där Neder Mölna kvarn är utritad (LMM akt 04-TRJ-11, bilaga 5). Enligt kartan har Neder Mölna kvarn även kallats Paskmölna (Ulfhielm & Lundgren 2018, s. 17). Kvarnverksamheten fortgick på platsen fram till sekelskiftet 1900, vilket framgår av en symbol för en vattenkvarn utritad på Häradskartan från sekelskiftet 1900 (RAK id J112-67-17). Intressant nog stammar namnet Mölna från det fornsvenska ordet för kvarn (Wahlberg 2003, s. 218).

Enligt den ekonomiska kartan från år 1958 verkar all såg- och kvarnrelaterad bebyggelse inom det aktuella området ha rivits, bortsett från dämmet och kraftverksanläggningen (RAK id J133-9H7j60).

Syfte

Syftet med den arkeologiska undersökningen var att undersöka och dokumentera de delar av fornlämningarna med tillhörande fornlämningsområden som berördes av arbetsföretaget.

Genomförande

Hösten år 2021 inventerades/besiktigades det aktuella området och synliga lämningar dokumenterades. När arbetet med förbättringsåtgärderna påbörjades under sensommaren år 2022 var arkeolog närvarande och länsstyrelsen meddelades om aktuell situation. Därefter bedömdes att övervakningen kunde utföras extensivt med jämna intervall. Totalt närvarade arkeolog åtta gånger under perioden.

Den arkeologiska insatsen bestod i att dokumentera synliga lämningar, övervaka partiell rivning av dämme samt utläggning av sten och grus i ån. Därtill öppnades tre sökschakt i anslutning till sågen (L1982:8296) i syfte att fånga upp kulturlager, fynd, och/eller konstruktioner som kunde ge en mer fördjupad bild av fornlämningen. Schakten var 6-4x1,2-2 meter stora och mellan 0,1-1,5 meter djupa. Miljöer, lämningar och schakt dokumenterades i text, fotograferades med kamera samt mättes in med RTK GPS. Inga fynd påträffades vid undersökningen. Tidigare registrerade lämningar kontrollerades avseende antikvarisk bedömning. I de fall det bedömdes som nödvändigt uppdaterades befintliga beskrivningar och lägesuppgifter i Fornreg.

För att skydda kulturmiljön vid framförandet av arbetsfordon förstärktes en väg, som ledde fram till ån och kvarnlämningarna, med fiberduk och ett lager med bergkross. Vid det avslutande besiktningstillfället 2022-11-17 låg dock vägbeklädnaden fortfarande kvar. Åfärorna fylldes ut med sten enligt de planerade åtgärderna.

Resultat

Den aktuella miljön utgjordes av Trosaån och dess branta åslänter beväxta med lummig lövskog. Utmed åns nordvästra sida går Sörmlandsleden och tvärs över ån finns en broläggning anlagd på murkrönet till ett dämme. Vidare nedströms dämmet finns två konstruerade öar som ingått i kvarnmiljön. På den norra ön ska det enligt uppgift finnas en bebyggelse lämning efter ett brygghus från 1800-talet (L1982:8549). På såväl norra som den södra sidan av ån, i anslutning till dämmet samt uppströms detsamma, förekommer flera stenmurar (bilaga 4, jfr Ulfhielm & Lundgren 2019, s. 22).

Nygårdsdammens dämme bestod överlag av betong, med inslag av huggen sten närmast konstruktionens botten (bilaga 4 & 6). I muren fanns tre utskov, ett vid åns sydöstra sida som anslöt till en kraftverkskonstruktion samt två utlopp i dess nordvästra. Sättluckorna var delvis förfallna och vatten flödade relativt fritt genom den nordligaste öppningen. Det finns inget som tyder på att dagens dämme skulle vara äldre än år 1850 (jfr karta från 1918 LMM akt 04-TVA-1299). Möjligen kan delar av grunden tillhöra den konstruktion som finns utritad på en karta från år 1820 eftersom de verkar ligga på samma ställe (LMS akt C82-9:1). Ovanpå dammkroppen fanns en dammbro av trä lagd på dammkroppen som sträckte sig från åns norra sida till dess södra. Brons träläggning renoverades i samband med arbetsinsatsen.

I sydöstra delen av dämmet fanns en gjuten grund till ett kraftverk som uppfördes på 1920-talet. Vid arbetet revs kraftverkskonstruktionen och utloppet sattes igen. För att rivningsarbetet och transport av rivningsmassor skulle kunna utföras, uppfördes en temporär arbetsväg över ån i form av en rustbädd av sten och grus samt stockmattor. Vägen användes därefter även vid de efterföljande förbättringsåtgärderna. Varefter arbetet fortlöpte togs arbetsvägen bort.

De mellersta och norra dammluckorna revs fullständigt och vatten strömmar numera fritt. Därefter gjordes ett försök att muddra dammen uppströms. Det visade sig dock att botten bestod av berg och sten varför det planerade arbetet utgick.

Nedströms dämmet finns ytterligare lämningar som hör till Nygårds såg (L1982:8296), som består av tre kallmurade stenrader/murar, som tillsammans bildar en kanal (bilaga 4 & 6). Murarna är relativt enkla och utgörs av såväl spräckta stenar som naturstenar, mellan 0,5-1 meter stora, lagda i upptill två skift. Konstruktionerna ger ett äldre intryck och kan mycket väl stamma från tiden före år 1850. I ån finns moderna betongplintar som förmodligen utgjorde spår efter 1900-talets avslutande sågverksamhet (LMM akt 04-TVA-1299 & LMM akt 04-TRJ-374). Murarna sparades, men är numera delvis inklädda med sten och grus.

Ute i vattnet fanns en större stenansamling, som var relativt centralt belägen i ån nedströms dämmet, vars yta kompletterades med ytterligare sten vid förbättringsåtgärderna. Ansamlingen har troligen ingått som en del av driften av den vattenanknutna industrin (bilaga 4 & 6).

Nedre Mölna kvarn som var belägen vid åns södra sida, berördes endast marginellt av arbetet (L1982:8552). Däremot dokumenterades två stenmurar som bildade en kanal som fungerat som hjulgrav till kvarnen (bilaga 4 & 6). Stenarna i murarna var huggna och några av stenarna uppvisade borrhål, mellan 3 och 5 centimeter i diameter stora. Konstruktionerna tillika borrhålen gav ett äldre intryck och kan mycket väl stamma från 1600- eller 1700-talet. Därutöver finns flera enkla murar uppförda i kanten och på den intilliggande åslänten. En mur ser ut som om den ligger ute i ån söder om dämmet. Kartunderlaget ger dock en felaktig bild i det här fallet och muren återfinns i direkt anslutning till åns södra kant.

I samband med schaktningsövervakningen grävdes tre sökschakt i anslutning till lämningen efter Nygårds såg (L1982:8296, bilaga 4 & 6). I **schakt 1** framkom enbart sentida lämningar i form av meterstora betongfundament direkt under markytan. Mellan stenarna fanns påförd brun grusig morän med inslag av kalkbergskross. I **schakt 2**, cirka 0,7 meter under markytan, framkom ett cirka 0,6 meter tjockt lager av brun humös silt som innehöll rikligt med barkbitar och pinnar samt någon enstaka taktegelbit. Detta tolkades som lämningar/spillmaterial från sågverksamheten. Lagret vilade på undergrunden som bestod av ljusgrå lera. **Schakt 3** innehöll inget av arkeologiskt intresse.

Referenser

Ortnamnsregistret (SOFI). *Institutet för språk och folkminnen*. Nygård, Hölebo härad. Arkivpost id 2251406 och 2251405. <https://ortnamnsregistret.isof.se/place-names>

Digitala Fastighetskartan. Geografiska Sverigedata (GSD). Fastighetskartan med höjdkurvor, Södermanlands län, Gävle.

KMR. *Kulturmiljöregistret/Fornsök*, Riksantikvarieämbetet. (<http://app.raa.se/open,fornsok/>).

Janzon, Kaj. 2006. *Det medeltida Sverige. Band 2, Södermanland. 2 Hölebo och Rönö härader*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Lorentzon, Moa & Nilsson, Johan. 2019. *PM – Planerade åtgärder. Fiskpassage vid Nygårdsdammen i Trosaån*. Sweco och Trosa Kommun.

Ulfhielm, Anna & Lundgren, Helena. 2018. *Trosaån. Vattenanknutna kulturmiljöer*. Arkeologisk utredning. Trosa kommun, Södermanlands län. *Almunga AB. Rapport 2018:2*. Stockholm.

Wahlberg, Mats (red). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Uppsala.

Terrängkartan, Geografiska Sverigedata (GSD). Kartförlaget, Gävle. 2013. Källa: Lantmäteriet.

Arkiv

Lantmäteriakter från Lantmäterimyndigheternas arkiv (LMM) (www.lantmateriet.se/), Lantmäteristyrelsens arkiv (LMS) och Rikets allmänna kartverks kartarkiv (RAK) (www.lantmateriet.se/).

LMM akt 04-TRJ-11. Ägomätning. Nygård/Mölna. 1689.

LMM akt 04-TRJ-48. Gränsbestämning. Nygård och Mölna. 1821.

LMM akt 04-TVA-1299. Avsöndring. Nygård. 1918.

LMM akt 04-TRJ-374. Undanröjd åtgärd. Mölna by, Nygård. 1924

LMS akt C82-9:1. Delning av skog, Fagerhult. 1820.

RAK id J112-67-17. Häradsekonomiska kartans blad. Trosa. 1897–1901.

RAK id J133-9H7j60. Ekonomiska kartan. Vagnhärad. 1958.

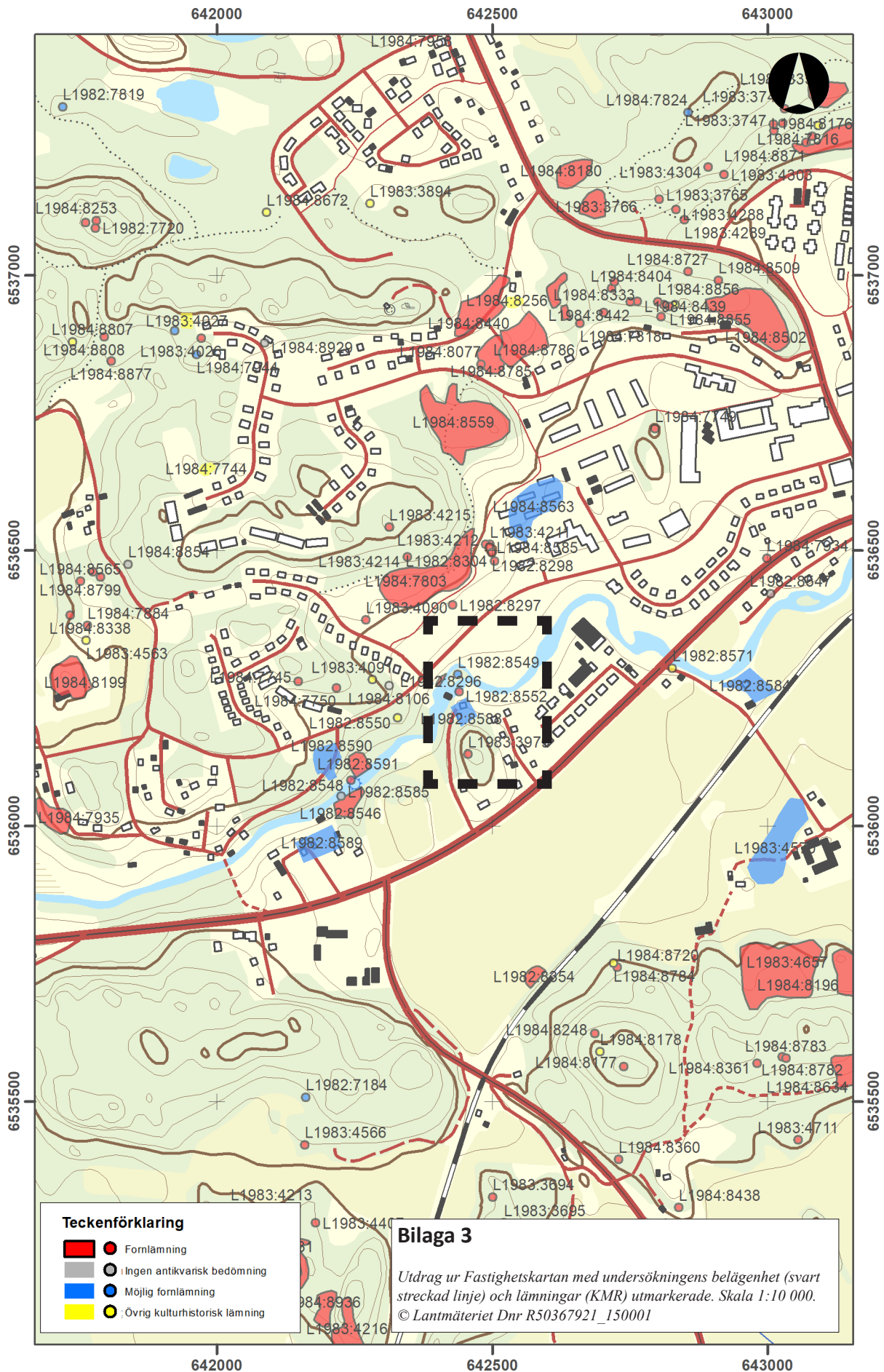
Administrativa uppgifter

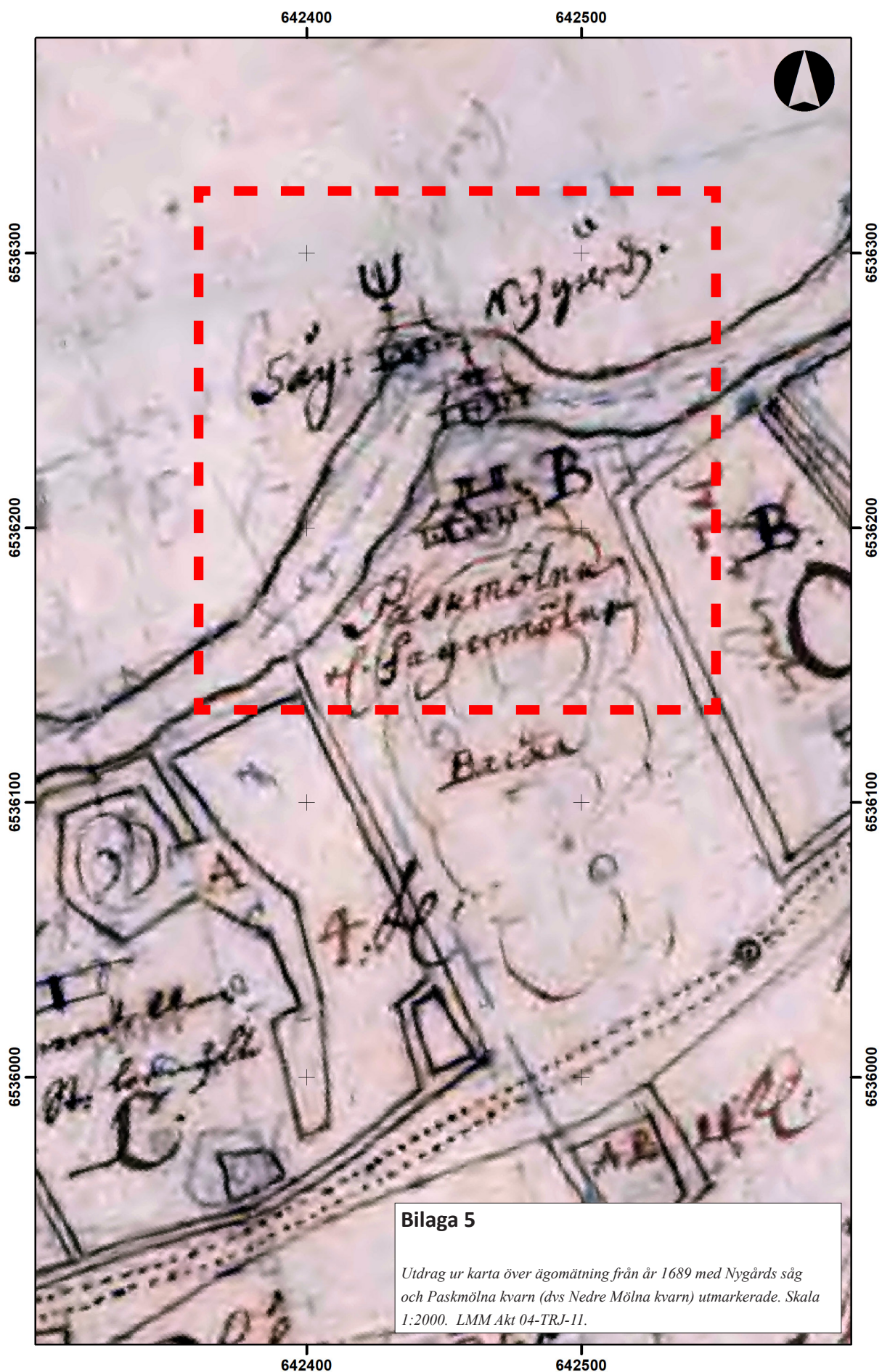
Projektnummer Sörmlands Arkeologi AB: 2123
Länsstyrelsens dnr: 431-8414-2020
Tid för undersökningen: 2021-09-27 – 2022-11-17
Personal: Patrik Gustafsson Gillbrand & Lars Norberg
Län: Södermanland
Kommun: Trosa
Socken: Trosa-Vagnhärad
Fastighet: Fagerhult 2:10 och Fagerhult 6:1
Belägenhet: N (x) 6501717,066 E (y) 609892,092
Koordinatsystem: SWEREF99 TM
Höjdsystem: RH 2000
Undersökningsområde: ca 2000 m²

Inget analogt dokumentationsmaterial utöver rapporten föreligger. Digital dokumentation förvaras hos Sörmlands Arkeologi AB i väntan på meddelande från ATA angående rutiner för leverans av digitalt material. Inga fynd tillvaratogs.

Bilaga 6. Fotodokumentation

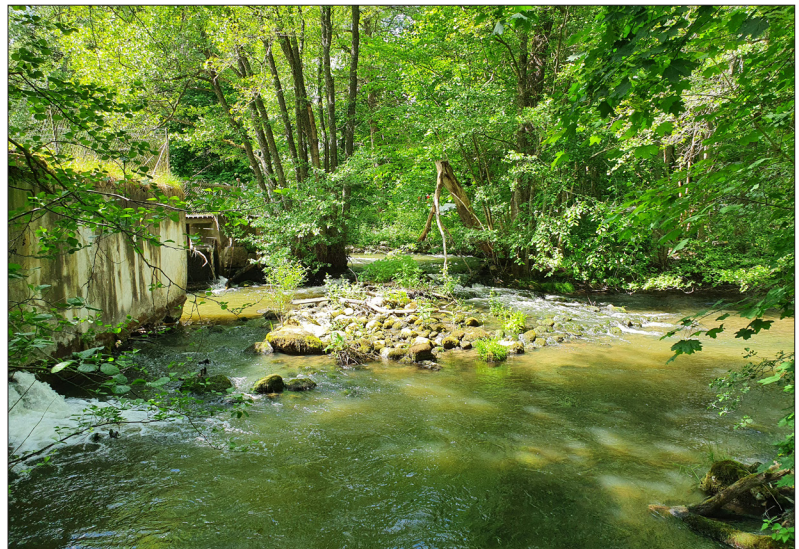
Nygårdsdammen uppströms dämmet innan arbetet påbörjats. Bilden är tagen från nordväst Foto: Lars Norberg 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Dämmet med den gamla broläggningen innan arbetet påbörjades. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Lars Norberg 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Till vänster syns dämmet och resterna efter det tidigare kraftverket. I mitten i ån en stenläggning med okänd funktion. Bilden är tagen innan arbetena påbörjats från sydsydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

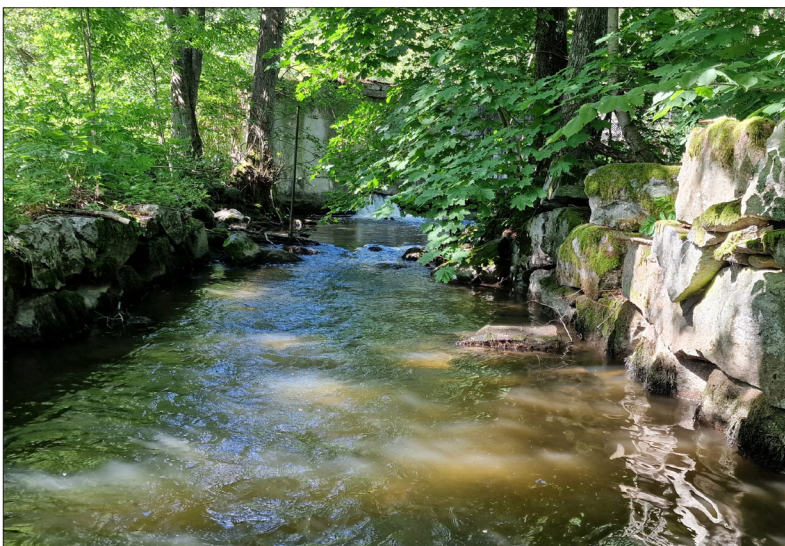

En av damluckorna innan rivning. Bilden är tagen från nordöst. Foto: Lars Norberg 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Resterna efter Nygårds såg i form av enkla murar av sten i ån. Bilden är tagen från nordöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Hjulgraven tillhörande Nedre Mölna kvarn (L1982:8552) . Bilden är tagen från nordöst. Foto: Lars Norberg 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

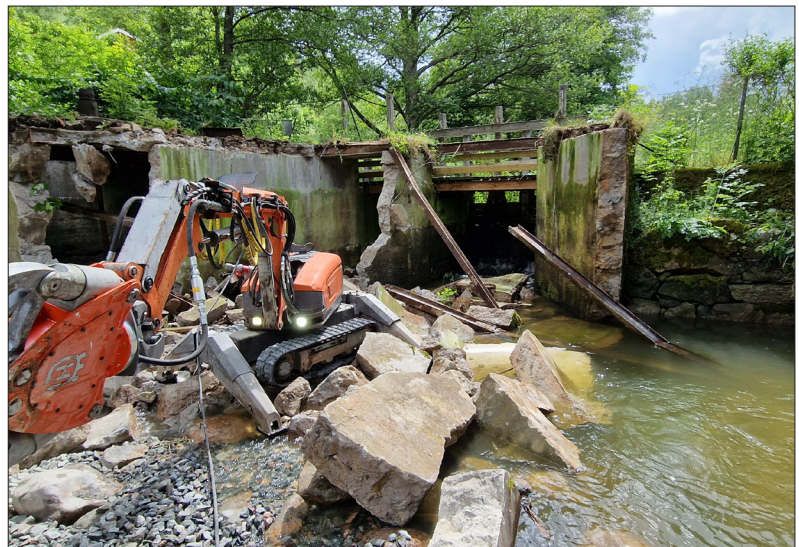
Till vänster en arbetsbild med schakt 2. I bakgrunden läggs fiberduk och grus ut vid anläggande av tillfällig arbetsväg. Till höger nordvästra schaktväggen med ett brunt humöst lager i botten som innehöll rikligt med bark. Bilderna är tagna från sydväst och sydöst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild nedströms dämnet med en tillfällig arbetsväg anlagd över ån. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild. Rivning av kraftverkbyggnaden. Bilden är tagen från nordöst. Foto: Lars Norberg 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

*Dammen efter att luckorna tagits bort uppströms dämnet. Bilden är tagen från sydväst
Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.*

Slutresultat nedströms dämnet med utlagd grus och sten. Arbetsvägen som syns på bild på sida 15 är nu borta. Bilden är tagen från nordnordväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.

Arbetsbild. Ny broläggning över dämnet. Bilden är tagen från nordväst. Foto: Patrik Gustafsson Gillbrand 2022, Sörmlands Arkeologi AB.